

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ (1989 – 2021)

Соляр І. Я., Красівський О. Я.

ВСТУП

Державно-церковні відносини – це сукупність правових норм, які регламентують діяльність релігійних організацій і установ, що сприяють або перешкоджають організації життя громадян відповідно до їх релігійних переконань¹. Упродовж ХХ ст. – початку ХХІ ст. на українських землях органи державної влади апробували декілька моделей державно-конфесійних взаємин. На завершальному етапі існування радянської держави широко практикувалася т. зв. «радянська модель державно-церковних відносин», яка передбачала пріоритет (зверхність) держави над церквою й включення останньої в ідеологічну систему влади на тлі заборони «неугодних», антирадянських за своєю суттю конфесій, серед яких, зокрема, УГКЦ, окремі протестантські релігійні організації. Водночас правове поле діяльності легальних церковних організації обмежувалося їх культовою діяльністю².

Після відновлення української державності (1991 р.) на основі Закону «Про свободу совісті і релігійні організації», який вступив у дію 23 квітня 1991 р., державно-церковні відносини набули ознак какофонічної моделі, яка переважає у східноєвропейських країнах – представників колишнього СРСР (Україна, Молдова, Білорусь). Її особливість – в залежності від глави держави та політичних партій, які перебувають при владі, видозмінюється лояльність щодо тієї чи іншої церкви³.

¹ Єрмакова Г. Трансформаційні прояви взаємозв'язку «політика – релігія – право» в історії України. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/1/34.pdf>

² Єрмакова Г. Особливості радянської моделі державно-церковних і правових відносин. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/evpe_2014_9_5.pdf

³ Шаправський С. Моделі державно-церковних відносин: європейський контекст. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/3954/1/18.pdf>

«Державна політика щодо релігії, релігійних організацій та віруючих за будь-яких моделей державно-церковних відносин постає як багатовимірний складний феномен», – відзначав В. Войналович⁴. Для зручності аналізу цього феномену наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. доцільно виокремити декілька етапів: 1. Духовне відродження в Україні в умовах радянського тоталітаризму (1989–1991 рр.); 2. Конфесійна політика Української держави у мирний час (1991–2014 рр.); 3. Державно-церковні відносини у роки російсько-української війни (2014–2021 рр.).

1. Духовне відродження в Україні в умовах радянського тоталітаризму (1989–1991 рр.)

Радянська модель державно-церковних відносин вибудовувалася на основі Декрету Раднаркому РРСФР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1918 р., який передбачав позбавлення церкви права «юридичної особи» та володіння власністю (упродовж радянської доби у релігійних організацій України було відібрано 14 тис культових будівель⁵). Інші (пізніші) нормативно-правові акти ухвалювалися відповідно до вимог Декрету. Пропагування атеїстичного світогляду, репресії та переслідування духівництва УГКЦ та РПЦ, залякування віруючих – основи державної політики у церковно-релігійній сфері радянського періоду.

Зміни у сфері державно-церковних відносин стали помітні у другій половині 1980-х рр. – під впливом ініційованої генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим політики перебудови, гласності, демократизації поживається церковно-релігійне життя, закладається фундамент до відродження заборонених церков – УГКЦ та УАПЦ. Особливо масовим у Галичині став рух віруючих за т. зв. «легалізацію» унійної церкви, чому сприяло відродження діяльності Комітету захисту УКЦ (очолив І. Гель). Комітет продовжив роботу створеної у вересні

⁴ Войналович В. Радянська політична модель державно-церковних відносин: наслідки для України. URL: https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/02/voinalovych_radianska.pdf

⁵ «Віддати не можна утримувати». Де поставить крапку українська влада у справі повернення церковного майна. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/966138.html>

1982 р. «Ініціативної групи для захисту прав віруючих та церкви», якою керував Й. Тереля, а після його арешту в 1982 р. – В. Кобрин⁶.

Навесні 1989 р. група священослужителів та вірних УГКЦ із західних областей України надіслали петицію до М. Горбачова з проханням посприяти легалізації їх церкви. Отримавши негативну відповідь, греко-католики з середини травня 1989 р. розпочали безстрокове голодування на площі в центрі Москви. У голодуванні брало участь до п'ятдесяти віруючих, які кожного тижня змінювали один-одного запобігаючи, таким чином, серйозним захворюванням спричинених недоїданням та обмороженням. Акція, участь у якій брали, здебільшого, вихідці з Галичини завершилася безрезультатно наприкінці листопада 1989 р., проте привернула увагу світової громадськості до проблем УГКЦ, продемонструвала непохитність намірів віруючих в боротьбі за відновлення діяльності своєї церкви.

Керівниками Комітету захисту УКЦ не полишалися спроби мирними, дипломатичними методами розв'язати міжконфесійний конфлікт. Зокрема у січні 1989 р. о. П. Василик звернувся до генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова з проханням провести переговори щодо «наболілих питань пов'язаних з організацією нашої церкви»⁷. Проте пропозиція залишилася не реалізованою. Паралельно проходив збір підписів з вимогою до керівництва СРСР відновити діяльність забороненої церкви (на середину 1988 р. Комітет зібрав близько 60 тис. підписів⁸).

Проте, УГКЦ самолегалізувалася 17 вересня 1989 р. у Львові – у день 50-ї річниці окупації радянськими військами західної України було проведено масову 150-ти тисячну маніфестацію греко-католицьких віруючих (за даними служби безпеки чисельність демонстрації сягала 250-260 тис осіб). Попередні спроби зірвати акцію силовими структурами, заарештувати її організаторів зазнали невдачі, незважаючи на приїзд до Львова першого заступника МВС УРСР Дурдинця⁹. Крім жителів Львівщини, значний відсоток маніфестантів становили вихідці з інших областей західної України. Пройшовши центральними

⁶ Інтерв'ю з о. Михайлом Гаврилівим від 05.1988 р., м. Київ. Інтерв'юер : Гудзяк Б. АПЦ, П-1-1-902. С. 52–55.

⁷ Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ : Плай, 2004. С. 263.

⁸ Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 176

⁹ Там само.

вулицями міста, маніфестанти вимагали пришвидшити легалізацію забороненої церкви. 1 жовтня 1989 р. масове богослужіння і похід у Дем'янів Лаз відбувся у Івано-Франківську (захід зібрав понад 50 тис осіб). 14 жовтня за участю 70 тис. осіб біля могил січових стрільців відбулося богослужіння у Тернополі¹⁰.

Наростання руху за легалізацію УГКЦ змушував центральні органи влади вдатися до вирішення проблеми. Голова Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР К. Харчев вважав, що «це дуже непросте, наболіле питання і воно потребує нових, вільних від старого мислення підходів»¹¹. Перед державою рівні всі церкви. Не повинно бути улюбленої церкви і церкви-пасербниці. Уніатську церкву ми не можемо не визнавати...». Водночас проблема легалізації греко-католицької церкви стала провідною темою обговорення на VI Синоді УГКЦ, який відбувся 24 вересня – 8 жовтня 1989 р. в Римі¹².

Зрештою, після того як 1 листопада 1989 р. до Москви прибула делегація із Ватикану¹³, а 1 грудня Ватикан відвідав генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов, офіційно оголошено про легалізацію УГКЦ в СРСР¹⁴. Відзначимо, що відродження церкви стало можливим не тільки завдяки активним діям віруючих та духівництва, але й через пасивність та байдужість місцевого партапарату. ЦК КПУ відзначало, що державно-партійні органи влади «на місцях у багатьох випадках також стали займати позицію стороннього спостерігача, не вживають належних заходів для припинення порушення чинного законодавства»¹⁵. Найпоширенішими методом боротьби силових структур з активістами церковно-релігійного руху залишалися адміністративні штрафи, які, однак, не впливали на матеріальне

¹⁰ Гель І. «У людей був такий ентузіазм і завзяття, що влада почала боятися»: хроніка буремних літ. *Катакомбна церква*. Львів, 2009. С. 88.

¹¹ Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років. Полтава : АСМІ, 2005. С. 446.

¹² Слово Блаженішого патріарха Мирослава Івана з нагоди відкриття шостого звичайного синоду єпископів помісної Укцеркви в Римі 24 вересня 1989 р. *Визвольний шлях*. 1990. № 1. С. 18.

¹³ Зустрічі представників святої столиці та української католицької церкви. *Визвольний шлях*. 1990. № 6. С. 712.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2555, арк. 170.

¹⁵ Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років. Полтава : АСМІ, 2005. С. 437.

становище порушника через те, що сплачувалися церковною громадою або ж коштами (пожертвами) окремих громадян¹⁶.

Центральні державно-партійні органи влади активно співпрацювали з РПЦ з метою протидії розширення впливу УГКЦ у західноукраїнському регіоні. Спільними зусиллями: 1) розкруплено Львівсько-Тернопільську єпархію; 2) в Закарпатській, Івано-Франківській, Тернопільській областях зареєстровано більше 1100 нових православних релігійних громад; 3) у с. Гошів Долинського району Івано-Франківської області, куди з'їжджалися на богослужіння греко-католицькі віруючі, відкрито чоловічий монастир; 4) православні віруючі отримали українською мовою сто тисяч примірників Біблії та 10 тисяч Нового Завіту; 5) з 17 до 26 тис примірників збільшено тираж «Українського церковного календаря»; 6) журнал «Православний вісник» розпочав видаватись обсягом у три друковані аркуші. Також ЦК КПУ вважав за необхідне: надати підтримку екзерхату у виданні українською мовою Молитвослова (100 тис примірників), збірників антиуніатських документів, статей (5 тис примірників), брошури «Львів православний» (5 тис. примірників). Планувалася поїздка митрополита Філарета у Рим для зустрічі і переговорів з Папою Іоаном Павлом II¹⁷.

У Галичині форсованими темпами продовжували реєструватися релігійні громади РПЦ, надавалася матеріальна підтримка місцевому єпархіальному управлінню. У таємній інструкції «Про негативні прояви серед прихильників уніатства в області» Тернопільський обком КПУ рекомендував Виконкомам місцевих рад народних депутатів «оперативно розглядати питання реєстрації православних громад в населених пунктах, де проявляють активність віруючі-уніати», а Уповноваженому Ради в справах релігій «використати можливості православного духовенства в підвищенні його ролі у подоланні уніатських проявів»¹⁸.

Також передбачалося: вивчити релігійну ситуацію у тих населених пунктах, звідки надходили звернення про реєстрацію релігійних громад греко-католиків; «зміцнювати окремі приходи РПЦ більш підготовленими священниками, здатними проводити

¹⁶ Інтерв'ю з о. Миколою Костюком від 12.02.1993 р., м. Стрий. Інтерв'юер : Гудзяк Б. АПЦ, П -1-1-358.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2659, арк. 17–18.

¹⁸ ДАТО, ф. П-1, оп. 36, спр. 46, арк. 9–10.

антиуніатську роботу»; посилити контроль за дотриманням законодавства про релігійні культу; провести зустрічі з православним духовенством на яких «обговорити комплекс заходів направлених на підвищення ролі РПЦ в подоланні уніатських проявів»; вивчити питання забезпечення богослужбовою, канонічною літературою, календарями на українській мові¹⁹.

Заходи державно-партійних органів влади у церковно-релігійній сфері не тільки не сприяли полагожденню міжконфесійних непорозумінь, але й привели до конфлікту між найчисельнішими конфесіями Галичини. Наприкінці листопада 1989 р. своє ставлення до церковно-релігійного конфлікту оприлюднила Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР. Заява містила низку принципово нових положень. Крім традиційного обурення з приводу того, що «справедливі бажання віруючих громадян певні сили намагаються використати в далеких від релігії цілях, для загострення політичної обстановки» у ній, зокрема, зроблено висновок про те, що «при умові беззастережного дотримання Конституції УРСР і законодавства про культу греко-католики можуть користуватися усіма правами, встановленими законом для релігійних об'єднань в Українській РСР». Також на думку членів Ради в справах релігій всі міжконфесійні конфлікти «повинні вирішуватися спокійно, зважено, з урахуванням інтересів віруючих всіх віросповідань»²⁰.

Вихід із ситуації, партчиновники вбачали у поверненні в розпорядження місцевих Рад народних депутатів культових споруд, що були незаконним чином захоплені віруючими. Пропонувалося питання реєстрації релігійних громад вирішити у відповідності з волевиявленням самих віруючих, а також провести (у випадку необхідності) таємне опитування віруючих, створити спостережні комісії²¹. Наприкінці листопада 1989 р. голова відділу зовнішніх церковних зв'язів єпископ Кирило також визнав право греко-католиків на здійснення релігійних обрядів. Він констатував: «Кожна людина має право молитися Богу так, як вона бажає, і закони повинні це право поважати. Тому, не приймаючи унії з богословської точки зору, я переконаний в необхідності надання

¹⁹ ДАТО, ф. П-1, оп. 36, спр. 46, арк. 56 – 57.

²⁰ Заява Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР. *Людина і світ*. 1990. № 1. С. 8 – 9.

²¹ Там само.

українським католикам східного обряду можливості молитися відповідно до їх традиції»²².

Запропонована державно-партійною владою модель поладження конфлікту надала обласним Радам західних областей широкі повноваження для урегулювання міжконфесійних відносин. Напруженою залишалася ситуація у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях, де більшість конфліктів вирішувалася на користь УГКЦ, адже після березневих виборів 1990 р. греко-католицька церква отримала більше симпатиків в органах місцевої влади. На думку першого секретаря відділу інформації МЗС УРСР А. Веселовського, перемога національно-демократичних сил на виборах до Львівської обласної, міської, місцевих Рад народних депутатів, а також в сусідніх областях була досягнута значною мірою на хвилі боротьби за відновлення УГКЦ...»²³.

Так, уже 6 квітня 1990 р., Львівська міська Рада прийняла рішення про передачу собору святого Юра УГКЦ²⁴. Львівщина однією з перших із західноукраїнських областей також спробувала розв'язати міжконфесійний конфлікт – рішенням обласної Ради від 4 травня 1990 р. «Про релігійні конфесії на Львівщині» юридично врегульовувалося становище релігійних громад. У документі зазначалося:

1. На території Львівщини кожна релігійна конфесія, діяльність якої не суперечить міжнародним нормам, має право на реєстрацію, вільне існування та пропаганду власного вчення;

2. Визнати дії органів влади на території Львівської області по ліквідації УГКЦ у 1946 р. та переслідування віруючих та духовенства греко-католицької церкви незаконними і аморальними, поновити УГКЦ у всіх правах;

3. Виконавчим комітетам районних та міських Рад реєструвати релігійні громади будь-якої конфесії згідно за їх бажанням;

4. Виконавчим комітетам міських та районних Рад в єдиному для всієї області порядку сприяти визначенню конфесійної приналежності віруючих²⁵.

До 1 серпня 1990 р. обласна Рада пропонувала завершити визначення конфесійної приналежності, повторивши його там, де

²² Бондаренко В. Міжконфесійний конфлікт на Україні: витоки, стан, шляхи подолання. *Людина і світ*. 1991. № 3. С. 6.

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2922, арк. 22.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2751, арк. 76.

²⁵ Чорновіл В. Ідея єдності для мене абсолютна. *Людина і світ*. С. 9–13.

раніше одна із громад блокувала рішення. Передбачалося, що у випадку відмов від спільної відправи: з боку більшості, яка орендує в даний час храм, храм опечатувався до підписання угоди про почергову відправу; з боку меншості – храм залишався у користуванні більшості. За умови спільної відправи «при будь-якому співвідношенні кількості віруючих, витрати розподілялися порівну»²⁶.

Згодом, з метою подальшої стабілізації ситуації у церковно-релігійній сфері, Президія Львівської обласної Ради ухвалила:

1. Попередити голів районних рад і виконкомів, що вони несуть персональну відповідальність за реалізацію ухвал і рекомендацій обласної Ради і її президії, чинного законодавства про свободу совісті;
2. Районним виконавчим комітетам в населених пунктах, де є одна зареєстрована релігійна громада, до 15 січня 1991 р. оформити орендні договори на користування храмом у відповідності з Положенням «Про релігійні об'єднання в УРСР»;
3. Всім священикам, які не перереєструвалися після 4 травня 1990 р., до 15 січня 1991 року пройти реєстрацію в уповноваженого Ради в справах релігій по Львівській області у відповідності з діючими нормативними актами;
4. Райвиконкомам з 20 грудня 1990 р. реєстрацію нових релігійних громад проводити з чітким визначенням місця проведення богослужінь. Нові релігійні громади можуть бути зареєстровані при діючих храмах тільки при добровільній згоді громадян, яка вже орендує даний храм;
5. Райвиконкомам при наявності декількох релігійних громад претендентів на одну церковну споруду договори про оренду споруди укладати при пред'явленні громадами договоро-зобов'язання про спільне користування;
6. Уповноваженому Ради у справах релігій по Львівській області в населених пунктах, де є декілька претендентів на церковну споруду, реєстрацію священиків проводити лише при пред'явленні ними указів від своїх правлячих архієреїв з урахуванням договору оренди і договору на спільне користування;
7. При невиконанні п. п. 5 і 6 даної Ухвали однією з громад, церковна споруда Ухвалою райвиконкому повинна бути закрита до врегулювання конфлікту, а релігійна громада попереджена письмово, що в разі невиконання даної Ухвали вона

²⁶ Ухвала Президії Львівської Обласної Ради. *За вільну Україну*. 1990. 14 липня. С. 1.

буде позбавлена права на користування храмом і знята з реєстрації²⁷.

Проте, нормативно-правові акти місцевих органів влади не могли вирішити комплекс проблем у сфері державно-церковних відносин. Полагодженню міжконфесійного конфлікту сприяв закон Верховної Ради УРСР «Про свободу совісті і релігійні організації», який вступив у дію 23 квітня 1991 р. Закон частково зняв напругу в суспільстві, що виникла в зв'язку з невизначеністю статусу релігійних громад та юридично гарантував громадянам УРСР право на свободу совісті²⁸. Згідно з документом держава брала на себе зобов'язання дотримуватися принципу відокремленості церкви (релігійних організацій від держави, яка «лише сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію, або не сповідують її»²⁹.

2. Конфесійна політика української держави (1991 – 2014 рр.)

Відновлення української державності відкрило принципово нову сторінку в історії державно-церковних відносин. Г. Музиченко констатує, що в основу державної політики України щодо регулювання суспільно-релігійних відносин було покладено основні демократичні принципи, серед яких:

- свобода совісті;
- відокремленість церкви від держави;
- незалежність школи від церкви;
- захист прав і рівність громадян незалежно від їх ставлення до релігії;

– вільні пропаганда релігії та наукових знань тощо³⁰.

Функції щодо забезпечення проведення державної політики щодо діяльності релігійних організацій покладалися на державний орган виконавчої служби, який часто змінював свій статус і підпорядкування. Так, від 1991 р. функції державного органу

²⁷ Про порушення при реалізації Ухвали обласної Ради народних депутатів від 04.05. 90 року «Про релігійні конфесії на Львівщині». Ухвала президії Львівської обласної Ради. *За вільну Україну*. 1990. 26 грудня. С. 2.

²⁸ Про свободу совісті і релігійні організації. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки. *Молода Галичина*. 1991. 6 червня. С. 2.

²⁹ Там само. С. 2.

³⁰ Музиченко Г. Державна політика України у сфері суспільно-релігійних відносин <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/download/746/757>

у справах релігій виконували: Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України, Міністерство України у справах національностей, міграцій та культур, Державний комітет України у справах релігій, Державний департамент у справах релігій Міністерства юстиції України, Державний комітет України у справах національностей та релігій (ліквідований у 2010 р.)³¹.

Указом Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р. ліквідовано Державний комітет України у справах національностей та релігій, а функції з реалізації державної політики у сфері релігії покладено на Міністерство культури України, у структурі якого було створено Департамент у справах релігій та національностей³². Додамо, що у грудні 1996 р була створена Всеукраїнська рада Церков і релігійних організацій як³³.

Налагодженню діалогу між церковними організаціями та державними органами також сприяли: Громадська рада при Міністерстві освіти і науки України з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями; Громадська рада при Міністерстві охорони здоров'я України з питань співпраці із Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій; Науково-консультативна рада з питань релігії та національностей; Рада у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України³⁴.

У 1996 р. за сприяння Державного комітету України в справах релігії заснована Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій України як представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган (на сьогодні представляє понад 90 % релігійної мережі країни). Також були засновані менш впливові організації – Міжконфесійна рада Криму «Мир – дар Божий» (1992), Українська міжцерковна Рада (2003), Нарада представників християнських церков України (2003), Рада євангельських протестантських церков України (2005) та ін.³⁵.

³¹ Дудка Л. Церква як соціальний інститут: досвід і виклики в контексті становлення громадянського суспільства <http://vmv.kyumu.edu.ua/series/vipusk15/11.pdf>

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1. С. 63.

³⁵ Там само.

Показовим фактором, який свідчить про політизацію релігії в Україні, було створення політичних партій, ідеологія та програмні документи яких побудовані на релігійно-конфесійній основі³⁶. Зокрема, до них відносилися: Республіканська християнська партія України, Партія мусульман України, Християнсько-демократична партія України, Соціально-християнська партія та ін. «Це свідчить про те, що, з одного боку, існує інтерес і громадян, і політиків до релігійно-політичних проблем, які не знайшли адекватного вирішення у програмах інших політичних сил. З іншого боку, ці партії часто створюються кон'юнктурно, з огляду на проблеми, які існують всередині православного середовища, або ситуативні виклики, – зауважував С. Онищук. – Однак подібні партії політико-релігійного спрямування не мають значної підтримки серед громадян та не здатні реально впливати на політичну ситуацію в країні, залишаючись у маргінальній ніші...»³⁷.

Важлива ознака демократичного характеру державно-церковних відносин в Україні – поетапне збільшення кількості релігійних організацій. Якщо у 1991 р. у релігійному просторі України було лише 9 944 релігійні організації, то в 1992 р. – вже 12 962 (приріст – 30 %) ³⁸. Відповідно в 1993 р. функціонували 15 017 релігійних організацій (приріст – 16 %). Високий показник приросту було зафіксовано й у 1995 р., коли за кількості 16 984 релігійні організації приріст становив 13,5 %³⁹. Хоча в подальшому таких високих темпів приросту не спостерігалось, динаміка зростання залишалася стабільною: 1996 р. – 18 111 організацій (приріст 6,8 %), 1997 р. – 19 110 (приріст 5,5 %), 1998 р. – 20 408 (приріст 6,8 %), 1999 р. – 21 843 (приріст 7 %), 2000 р. – 23 543 (приріст 7,8 %), 2001 р. – 25 405 (приріст 7,9 %). Станом на 2010 р. в Україні діяли 35 184 релігійні організації (приріст порівняно з 2000 р. склав 25,4 %) ⁴⁰.

Найбільше занепокоєння викликала ситуація в православ'ї. У процесі розпаду СРСР окремі її єпископи та священники в Україні

³⁶ Онищук С. Участь церков в політичних процесах як чинник державотворення сучасної України. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=765>

³⁷ Там само.

³⁸ Палінчак М., Лешанич М. Мережа релігійних організацій в Україні: стан та перспективи розвитку. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/3211/%D0%9F%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%BD%D1%87%D0%B0%D0%BA%20%D0%90%D0%A0%D0%A0%1F_5525.pdf?sequence=1&isAllowed=y

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

спробували утворити незалежну церковну спільноту. У результаті кількох спроб з'явилися Українська православна церква Київського та Московського патріархатів (відповідно УПЦ КП та УПЦ МП), а в 1995 р. до них додалася Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). 3-поміж них статус канонічної, тобто була визнана легітимною іншими православними церквами світу, мала УПЦ МП⁴¹.

Базовим законодавчим актом у сфері державно-церковних відносин залишався радянський Закон від 23 квітня 1991 р. «Про свободу совісті і релігійні організації», до якого були внесені косметичні зміни (Закон України № 2140-ХІІ від 19.02.92 (Відомості Верховної Ради, 1992, № 20); № 2295-ХІІ від 23.04.92 (Відомості Верховної Ради, 1992, № 30); Декретом № 12-92 від 26.12.92 (Відомості Верховної Ради, 1993, № 10); Закон № 3180-ХІІ від 05.05.93 (Відомості Верховної Ради, 1993, № 26); № 3795-ХІІ від 23.12.93 (Відомості Верховної Ради, 1994, № 13) № 498/95-ВР від 22.12.95 (Відомості Верховної Ради, 1996, № 3); № 608/96-ВР від 17.12.96 (Відомості Верховної Ради, 1997, № 8); № 429-IV від 16.01.2003 (Відомості Верховної Ради, 2003, № 10-11); N 875-VI від 15.01.2009 (Відомості Верховної Ради, 2009, № 23).

Закон гарантував кожному громадянину України право на свободу совісті, яке включало свободу «мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання»⁴². Зазначено, що ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду; не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії⁴³. Водночас наголошено, що «здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим

⁴¹ Ферт А. Церковна незалежність як історична справедливість: історичні наративи навколо боротьби за Томос. URL: <https://uamoderna.com/shafka-dok/cerkovna-nezalezhnist-yak-istorichna-spravedlivist-istorichni-narativi-navkolo-borotbi-za-tomos>

⁴² Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

⁴³ Там само.

обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України»⁴⁴.

Незважаючи на відокремленість держави від церкви (ст. 5), держава взяла на себе функції захисту права і законних інтересів релігійних організацій, задекларувала сприяння у встановленні відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями⁴⁵. Ця ж стаття Закону поставила усі релігії, віросповідання та релігійні організації у рівні умови. Законодавчим актом не допускалося встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших⁴⁶. Водночас релігійним організаціям заборонялося:

- брати участь у діяльності політичних партій, фінансувати їх діяльність;
- висувати кандидатів до органів державної влади;
- вести агітацію або фінансувати виборчі кампанії кандидатів до цих органів⁴⁷.

Також релігійні організації не могли втручатися у діяльність інших релігійних організацій, в будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань⁴⁸.

Релігійні організації, згідно з Законом України «Про свободу совісті і релігійні організації», могли володіти, користуватися і розпоряджатися майном, яке належало їм на праві власності⁴⁹. У власності релігійних організацій могли бути будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і добродійного призначення, транспорт, кошти та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності. Релігійні організації мали право власності на майно, придбане або створені за рахунок власних коштів, пожертвуване громадянами, організаціями або передане

⁴⁴ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

державою, а також придбане на інших підставах, передбачених законом. У власності релігійних організацій могло бути також майно, що знаходиться за межами України. Релігійні організації мають право звертатися за добровільними фінансовими та іншими пожертвуваннями і одержувати їх (ст. 8)⁵⁰.

Окремий розділ закону присвячений відносинам держави та освітніх закладів. У документі наголошено, що державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій) та має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надавався громадянам незалежно від їх ставлення до релігії. Не допускалося обмеження на ведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих державою, пропаганду їх результатів або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму. Громадяни могли навчатися релігійного вивчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання. Релігійні організації мали право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування. Викладачі релігійних вивчень і релігійні проповідники були зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості і поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань. Конституція України закріпила принцип відокремлення Церкви від держави, що, крім іншого, означає, що Україна є світською державою і передбачає, що держава і Церква взаємно не втручаються у внутрішні справи одна одної⁵¹.

На думку В. Остроухова, зміни, внесені у період незалежності України до законодавчого акту, були нагальними, зважаючи на «заполітизованість» влади і церкви на «зорі незалежності», відсутність науково обґрунтованої концепції державно-церковної політики та значну переобтяженість свідомості мирян традиціями радянського періоду⁵². Таким чином, ухвалення поправок сприяло:

⁵⁰ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

⁵¹ Там само.

⁵² Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти) / Остроухов В. В., Петрик В. М., Присяжнюк М. М. та ін.; за заг. ред. Є. Д. Скулиша. К.: КНТ, 2010. С. 315.

1) формуванню / розвитку, відповідно до загальносвітових і європейських традицій, єдиної системи духовно-релігійної свідомості націй та народностей, які проживали на території України;

2) докорінній переорієнтації ціннісних орієнтацій українських громадян за напрямом побудови демократичного суспільства та правової держави на основі повноцінної свободи совісті та віросповідання як окремого громадянина, так і усіх суб'єктів державно-церковних взаємовідносин в Україні;

3) вдосконаленню системи інформаційного забезпечення України з метою досягнення повнішого взаєморозуміння між різними етносами, конфесіями та окремими групами віруючих, створення надійної системи протидії інформаційній експансії у релігійній сфері та налагодження дієвих механізмів боротьби з антиукраїнськими силами;

4) ефективній державній підтримці розбудови інтелектуального потенціалу українського суспільства, створення сучасної вітчизняної системи світосприйняття й освіти, зорієнтованих насамперед на розбудову й усіляке впровадження національної системи цінностей⁵³.

Численні зміни до Закону «Про свободу совісті і релігійні організації» зразка 1991 р. свідчать про те, що кожен з Президентів України мав власне бачення розвитку державно-церковних відносин. О. Білоус зазначав, що характерною особливістю цих взаємин першого десятиріччя незалежності України було те, що «основна увага владними структурами приділялася розв'язанню проблем традиційних церков, в той час як іншим релігійним організаціям приділялося значно менше уваги»⁵⁴. Дослідник констатував, що щодо цих релігій проводилися поодинокі, «як правило, політично кон'юнктурні акції (зустрічі Президента України з керівниками церков і релігійних організацій напередодні якихось політичних заходів чи подій), які в подальшому не мали

⁵³ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

⁵⁴ Білоус О. Етноконфесійна політика в Україні в 90-х рр. XX ст.: регіональні особливості і закономірності. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/bilous_etnokonfesiina.pdf

належного продовження»⁵⁵. Зрештою, хоча взаємодія влади і церкви відбувалася в умовах відокремлення церкви від держави, владні структури намагалися використати високий суспільний і моральний авторитет релігії⁵⁶.

Зокрема *Президентом України Л. Кравчуком* було покладено початок процесу відродження релігійно-церковного життя, матеріальної підтримки релігійних організацій та реституції конфіскованої в радянські часи церковної власності⁵⁷. Початок останньому процесу поклала Постанова Ради Міністрів УРСР від 5 квітня 1991 р. «Про перелік пам'яток архітектури, які не підлягають переданню у постійне користування релігійним організаціям»⁵⁸. Згодом Указом Президента України від 4 березня 1992 р. «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна»⁵⁹ визначено перелік пам'яток архітектури, що підлягали поверненню колишнім власникам. Згодом були прийняті й інші розпорядчі документи (Розпорядження Президента «Про повернення релігійним організаціям культового майна»⁶⁰ (1996 р.); розпорядження Кабінету Міністрів України «Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які використовуються не за призначенням»⁶¹ (1998 р.); Постанова Кабінету Міністрів України «Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Білоус О. Етноконфесійна політика в Україні в 90-х рр. XX ст.: регіональні особливості і закономірності. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/bilous_etnokonfesiina.pdf

⁵⁷ Бокоч В. Президент України Л. Кравчук: формування та реалізація державної релігійної політики. URL: <http://www.regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/20/16.pdf>

⁵⁸ Постанова Ради Міністрів УРСР «Про перелік пам'яток архітектури, які не підлягають переданню у постійне користування релігійним організаціям» від 5 квітня 1991 р. *Людина і світ*. 1997. № 11–12. С. 31.

⁵⁹ Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна». Електронний ресурс. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/125/92>

⁶⁰ Розпорядження Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна». Електронний ресурс. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/94>

⁶¹ Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 7 травня 1998 р. № 290-р. «Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/290-98>

організаціям» (2002 р.) та ін.), які дозволили за роки незалежності України повернути релігійним організаціям близько 3,6 тис храмів та понад 10 тис предметів культового і церковного вжитку⁶².

В. Бокоч справедливо відзначав, що Л. Кравчук докладав зусиль до набуття Українською православною церквою Київського патріархату (УПЦ КП) автокефального статусу⁶³. «Відмова Московського патріархату в наданні автокефалії Українській православної церкві, напруженість у відносинах Л. Кравчука з її новообраним Предстоятелем, наявність двох паралельних церковних структур, відсутність близької до влади національної релігійної інституції – спричинили ініціювання ним об'єднання церков та створення у 1992 р. Української православної церкви Київського патріархату. Роль Л. Кравчука у створенні цієї церкви була настільки значною, що православний журналіст В. Анісімов назвав її «кравчуківською» структурою», – резюмував дослідник⁶⁴.

Важливо наголосити, що Л. Кравчук також започаткував використання релігії як політичної виборчої технології (напередодні президентських виборів 1991 р. за ініціативою Л. Кравчука, який на той час був Головою Верховної Ради України і кандидатом на пост Президента України, в Києві було проведено Всеукраїнський міжрелігійний форум, у якому взяли участь представники усіх 16 конфесій, що існували в Україні)⁶⁵.

Релігієзнавець Л. Филипович відзначає, що «якщо Кравчук, Кучма і Ющенко сповідували ідею об'єднати всіх православних країни під дахом єдиної Помісної церкви, то Янукович, на відміну від них, прагнув узаконити державну Церкву Московського Патріархату»⁶⁶. Справді, державу і церкву *Президент України Л. Кучма* розглядав як «добрих і надійних партнерів», які йдуть «пліч-о-пліч» у розв'язанні актуальних суспільних проблем. Спільним їх стратегічним завданням він вважав «консолідацію

⁶² Барчук Г. Конституційне право людини і громадянина на свободу світогляду та віросповідання. URL: http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2002_2/barshyk.htm

⁶³ Бокоч В. Президент України Л. Кравчук: формування та реалізація державної релігійної політики. URL: <http://www.regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/20/16.pdf>

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Филипович Л. Державно-конфесійні і міжконфесійні відносини: від демократизації до тоталітаризації суспільства. URL: https://risu.ua/derzhavno-konfesiyni-i-mizhkonfesiyni-vidnosini-vid-demokratizaciji-do-totalitarizaciji-suspilstva_n43818

суспільства, утримання в ньому атмосфери стабільності, порозуміння та злагоди, реальне утвердження християнських і загальнолюдських ідеалів та цінностей»⁶⁷. Загалом, як зазначав С. Здіорук, Президент України Л. Кучма здійснював «більш-менш реалістичну церковну політику»⁶⁸.

Президент України В. Ющенко неодноразово висловлював переконання, що український народ прагне подолання розколу і пов'язує великі надії на утворення в Україні єдиної Помісної Православної Церкви. Він заявляв «про необхідність не поспішаючи, і не випереджаючи події, рухатися до своєї мети», зазначивши, що в цьому процесі «він розраховує на підтримку всієї релігійної спільноти»⁶⁹. Із свого боку, він був готовий виступити посередником у діалозі між духовним керівництвом українських православних церков для подолання розколу. Також, на його думку, сприяння з боку держави для розв'язання даного питання «може означати допомогу у розширенні контактів з Помісними Православними Церквами, в тому числі з Константинопольським і Московським Патріархатами»⁷⁰.

В одному з своїх інтерв'ю позбавлений титулу *Президента України В. Янукович* «запевняв, що... всю проблематику державно-церковних відносин буде розглядати на постійній основі, у форматі всебічної взаємодії органів влади з релігійними організаціями»⁷¹. Проте на практиці він не тільки прагнув узаконити державну Церкву Московського Патріархату»⁷², але й припинив контакти із представниками Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій України. Додамо, що у 2005–2009 рр. відбулося декілька зустрічей представників Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій із чиновниками всіх рівнів: Президентом України (червень 2005 р.; березень 2006 р.; липень 2008 р.; жовтень

⁶⁷ Бокоч В. Президент України Л. Кучма: особливості релігійної політики. URL: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/21/6.pdf>

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Решетніков Ю. Державно-конфесійні відносини: пріоритети визначено. URL: https://risu.ua/derzhavno-konfesiyni-vidnosini-prioriteti-viznacheno_n7290

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Янукович: ми не допустимо використання церков політиками. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25057939.html>

⁷² Филипович Л. Державно-конфесійні і міжконфесійні відносини: від демократизації до тоталітаризації суспільства. URL: https://risu.ua/derzhavno-konfesiyni-i-mizhkonfesiyni-vidnosini-vid-demokratizaciji-do-totalitarizaciji-suspilstva_n43818

2009 р.), Прем'єр-міністром (квітень 2008 р.; липень 2009 р.), Головою Верховної Ради (жовтень 2006р.)⁷³. Упродовж 2005–2006 рр. у більшості областей при обласних державних адміністраціях було створено міжцерковні ради⁷⁴.

Водночас у серпні 2010 р. на розгляд Верховної Ради України було внесено проєкт Декларації Верховної Ради України «Про гідність, свободу і права людини», підготовлений на базі «Основ учення Руської Православної Церкви про достоїнство, свободу і права людини». Таким чином, відзначають релігієзнавці, «здійснена безпрецедентна спроба імплементувати в національне законодавство світської держави, якою є Україна, внутрішній документ однієї із церков, що діють на її території. Показово, що ні РПЦ, ні депутати Федеральних Зборів РФ не вдавалися до спроб імплементатії «Основ...» в законодавство Російської Федерації»⁷⁵.

3. Державно-церковні відносини у роки російсько-української війни (2014 – 2021 рр.)

Революція гідності, Російська збройна агресія 2014 р. стали визначальними чинниками подальшої трансформації державно-церковних відносин в Україні. Під час першої події, за влучним висловлюванням експертів, «Церква фактично стала на бік українського суспільства, яке вдалося до масових акцій громадянського спротиву» (виступи на підтримку дій влади та тодішнього Президента В. Януковича лунали лише з боку окремих ієрархів)⁷⁶. Церква рішуче засудила застосування сили проти мирного Майдану. «Під час силових дій священнослужителі живим щитом стояли між сторонами конфлікту, закликаючи насамперед службовців силових структур не виконувати злочинні накази та не застосовувати зброю проти цивільних. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій зробила все можливе для налагодження діалогу між владою та опозицією і Майданом», – резюмували дослідники⁷⁷.

73 Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1. С. 63.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само. С.67.

⁷⁶ Суспільно-політичний конфлікт – загроза цілісності України та українського суспільства. URL: https://www.razumkov.org.ua/upload/2014_Khyga_Religiya_5nmm_site.pdf

⁷⁷ Там само.

Така громадська позиція церков принесла позитивні результати. Соціологічні опитування, проведені у період незалежності України підтверджували, що церква обіймала найвищі позиції рейтингу суспільної довіри серед інших соціальних інститутів України⁷⁸. Для порівняння: найбільшою довірою громадян України користувалися волонтерські організації (68,1 % опитаних), церква (61,4 %) та Збройні сили України (60,8 %)⁷⁹. Рівень довіри до громадських організацій значно нижчий (45,9 %), що підтверджує впливову роль церкви у громадському житті. Виходячи з цих даних, довіра до церкви більш ніж у п'ять разів перевищує рівень довіри до держави та політичних акторів. Показово, що церква займала перше місце у рейтингу довіри громадян України щонайменше впродовж 10 років до початку російської агресії у 2014 р., коли волонтерські організації стали лідером довіри населення⁸⁰. Наприклад, у 2006 р. в усіх регіонах України довіра до церкви перевищила довіру будь-якого іншого суспільного інституту, водночас у західних регіонах церкві довіряли понад 70 % респондентів, а в усіх інших – біля 60 %⁸¹.

Високий авторитет церкви сприяв чисельному зростанню релігійних організацій. Офіційна статистика Міністерства культури України показувала, що на початку 2013 р. існувало 36 995 релігійних організацій, 52 % з яких (або 19 107) були православними. 12 895 релігійних організацій належали до УПЦ, 4 702 – до УПЦ КП, 1 247 – до УАПЦ, а ще 253 – іншим православним церквам, таким, як, наприклад, Російська істинно-православна церква, Російська православна церква закордонна тощо⁸².

Станом на 01 січня 2016 р. перше місце по кількості релігійних організацій посідав Західний регіон, в якому діяли 42,3 % релігійної мережі країни. На другому місці Північно-центральний регіон – 33,7 %, відповідно, третє місце посідав Південно-східний регіон –

⁷⁸ Васін М. Сучасна державно-церковна взаємодія в Україні: переосмислення конституційних засад. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/download/59/57>

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само.

⁸² Кисельов О. Між релігією та політикою: роль і місце православних церков на Майдані. URL: <https://uamoderna.com/md/mizh-religieyu-ta-politikoyu-rol-i-misce-pravoslavnix-czerkov-na-majdani>

25,5 %⁸³. Також у цей же період функціонувало 12183 школи заснованих релігійними організаціями, з них 12175 – це недільні школи, а 6 є загальноосвітні. В свою чергу, недільні школи представлені у всіх адміністративно-територіальних центрах України, окрім Дніпропетровської та Сумської області⁸⁴. У 2016 р. залишалось 198 духовних навчальних закладів в Україні, в тому числі 129 вищих ДНЗ та 69 середніх ДНЗ. За територіально-адміністративним розташуванням необхідно зазначити, що духовні навчальні заклади знаходилися у більшості регіонів України, окрім Кіровоградської та Миколаївської областей (з 2000 по 2005 рр. їх приріст складав 38,9 %, з 2005 по 2010 рр. – 14,3 %, а з 2010 по 2015 рр. – 11,6 %) ⁸⁵.

Початок російської збройної агресії (2014 р.) змінив співвідношення релігійних громад в Україні, змушував їх визначатися у своєму ставленні до країни-агресора. Так, уже 2 березня була прийнята та оприлюднена Заява Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій у зв'язку з рішенням Ради Федерації Російської Федерації. У Заяві містилися заклики до влади Росії «відмовитися від військового втручання», до міжнародного співтовариства – зробити все можливе для збереження миру в Україні та її територіальної цілісності й суверенітету, а також стверджувалося «Церкви та релігійні спільноти – з українським народом».

Якщо переважна більшість конфесій засудили акт збройної агресії Російської Федерації щодо України, то особливе обурення українського суспільства викликала ставлення УПЦ МП до російсько-української війни. Громадська поведінка очільників церкви диктувалася позицією Патріарха РПЦ Кіріла, який називав Антитерористичну операцію в Україні «наступом уніатів на православних»⁸⁶. У листі, який був адресований Найсвятішому Патріарху Константинопольському Варфоломію і предстоятелям

⁸³ Суспільно-політичний конфлікт – загроза цілісності України та українського суспільства. URL: https://www.razumkov.org.ua/upload/2014_Khyga_Religiya_5nnn_site.pdf

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Владиченко Л. Релігійна мережа України: аналіз динаміки станом на початок 2016 року. URL: https://risu.ua/religiyna-merezha-ukrajini-analiz-dinamiki-stanom-na-pochatok-2016-roku_n79100

⁸⁶ Патріарх РПЦ Кіріл назвав проведення АТО «наступом уніатів на православних». URL:<https://zaxid.net/news/>

помісних церков містився заклик «підняти голос на захист православних християн сходу України»⁸⁷. «Ще восени минулого року, на початку поточної політичної кризи на Україні, представники Греко-католицької церкви та розкольників громад, які виступали на київському Майдані, відкрито проповідували ненависть до Православної Церкви, закликали до захоплення православних святинь та викорінення Православ'я з території України. З початком же бойових дій уніати і розкольники, отримавши в руки зброю, під видом антитерористичної операції стали здійснювати пряму агресію відносно духовенства канонічної Української Православної Церкви на сході країни», – стверджується у зверненні⁸⁸.

Позиція центральних органів влади у роки російсько-української війни була очевидною. У 2016 р. Президент України Петро Порошенко оголосив, що незалежність церкви – «питання національної безпеки та складова державної незалежності»⁸⁹. У 2018 р. головнокомандувач ЗСУ визначив незалежну церкву складовою формули «національної ідентичності»⁹⁰. Натомість УПЦ МП П. Порошенко розглядав як інструмент Росії у війні з Україною. «Хіба можуть називатися українськими храми, в яких моляться за патріарха РПЦ Кирила, який зі свого боку, молиться за російське військо, що вбиває українських воїнів і цивільне населення? – питав Президент України. – Прошу задуматися над цим і паству, і вірних цієї конфесії»⁹¹.

Упродовж російсько-української війни 2014–2021 рр. інститути громадянського суспільства, учасники АТО / ООС, представники місцевих органів влади наводили факти, які свідчили, що:

– під прикриттям церков Московського патріархату починалась анексія Автономної республіки Крим;

– у церквах МП переховувались російські озброєні бойовики у Донецькій та Луганській областях у 2014 р.;

⁸⁷ Патріарх РПЦ Кіріл назвав проведення АТО «наступом уніатів на православних». URL: <https://zaxid.net/news/>

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Каменів М. Як Порошенко Константинополь брав: історія томосу для українського православ'я. URL: <https://hromadske.ua/posts/yak-poroshenko-konstantinopol-brav-istoriya-tomosu-dlya-ukrayinskogo-pravoslavlya>

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само.

– священики МП систематично відмовляються відспівувати загиблих на Донбасі при захисті державного суверенітету українських військовослужбовців;

– публічно служителі церкви МП називають «братовбивством» святий обов'язок громадян захищати Україну від агресора⁹².

У такому контексті отримання автокефалії для православної церкви мало б забезпечити остаточну незалежність України від Росії. «Тут не тільки релігія, тут геополітика. Для мене справа затвердження незалежної помісної церкви – такої ж ваги, як безвіз, Угода про асоціацію, як наша спільна боротьба за членство в Євросоюзі, за членство в НАТО. Це питання національної безпеки і оборони в цій гібридній війні. Тому що Кремль розглядає Російську церкву як один з основних інструментів впливу на Україну», – відзначав П. Порошенко⁹³.

16 червня 2016 р. Верховна Рада України ухвалила звернення до Вселенського Патріарха Варфоломія з проханням надати автокефалію Православній Церкві України. Через два роки, 9 квітня Президент України П. Порошенко здійснив офіційний візит до Стамбулу, під час якого відвідав Вселенського Патріарха Варфоломія у його резиденції на Фанарі. 7 вересня Патріарх Варфоломій призначив двох своїх екзархів (намісників) у Києві в межах підготовки до надання автокефалії. До Києва прибули архієпископ Данило Памфілійський зі США, а також Іларіон Едмонтонський з Канади⁹⁴.

15 грудня 2018 р. на Об'єднавчому соборі у святій Софії Київській створили Українську помісну автокефальну православну церкву. Предстоятелем церкви обрали митрополита Епіфанія⁹⁵. Створена ПЦУ виводила свою історичну тяглиць від Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), що постала внаслідок Української революції 1917–1921 рр. і була знищена

⁹² Звернення учасників АТО щодо діяльності церков Московського Патріархату. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2383398-zvernenna-ucasnikiv-ato-sododialnosti-cerkov-moskovskogo-patriarhatu.html>

⁹³ Порошенко: єдина помісна церква – питання не релігії, а геополітики. URL: https://lb.ua/news/2018/04/19/395638_poroshenko_edinaya_pomestnaya_tserkov.html

⁹⁴ Котенський А. ПЦУ відзначає третю річницю отримання Томосу. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2022/01/06/ptsu-vidznachaie-tretiu-richnytsiu-otrymannia-tomosu>

⁹⁵ В Україні з'явилася своя церква. У Росії це назвали «розколом православ'я». URL: https://gazeta.ua/articles/history/_v-ukrayini-zyavilasya-svoya-cerkva-u-rosiyi-cenazvali-rozkolom-pravoslavya/1063448

більшовиками⁹⁶. Водночас Л. Филипович зазначала, що «за рішенням Константинопольського патріархату, на даний момент всі православні церкви в Україні рівні й зведені до статусу 1686 року». Тобто до того статусу, який Київська єпархія мала до переведення зі складу Константинопольського патріархату до складу Московського. «Справа лише в тому, що частина церков і вірян це сприйме, а частина це не сприйме, зокрема – УПЦ МП. Вони вважатимуть, що подальший історичний розвиток істинний розвиток, не хочуть втрачати своїх історичних зв'язків і будуть перебувати під підпорядкуванням московського патріарха», – резюмує релігієзнавець⁹⁷. Справді в РПЦ коментуючи об'єднавчий собор, зазначали: «Зібрали осіб, велика частина з яких не має законного висвячення, і з-поміж неканонічних священнослужителів одного обрали як неканонічного предстоятеля», – прокоментували підсумки київського собору в РПЦ⁹⁸.

Уже 5 січня 2019 р. предстоятель Православної церкви України митрополит Епіфаній приїхав у Константинополь отримувати Томос про автокефалію (документ підписав Вселенський патріарх Варфоломій, а 6 січня вручив його під час співслужіння)⁹⁹. «Патріарший та Синодальний Томос про автокефалію для всієї повноти єдиної помісної Української православної церкви проголошує, що наша, започаткована проповіддю апостола Андрія Першоозваного та народжена понад тисячу років тому в хрещальних водах річки Дніпро, Церква – зросла та утвердилася для самостійного буття», – підкреслив предстоятель ПЦУ¹⁰⁰.

ПЦУ сучасним українським релігієзнавцям «видається насправді історичним здобутком на шляху позбавлення від

⁹⁶ Ферт А. Церковна незалежність як історична справедливість: історичні наративи навколо боротьби за Томос. URL: <https://uamoderna.com/shafka-dok/cerkovna-nezalezhnist-yak-istorichna-spravedlivist-istorichni-narativi-navkolo-borotbi-za-tomos>

⁹⁷ Життя після об'єднавчого собору: як в Україні розбудовуватимуть нову церкву. URL: <https://www.dw.com/uk/>

⁹⁸ Хоменко С., Червоненко В. Об'єднавчий собор Української церкви: як все відбувалося. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-46583417>

⁹⁹ Томос очима BBC: як українська церква йшла до автокефалії. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50924608>

¹⁰⁰ Отримання Томосу можна порівняти з Актом проголошення незалежності України – Епіфаній. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2850528-otrimanna-tomosu-mozna-porivnati-z-aktom-progolosenna-nezaleznosti-ukraini-epifanij.html>

духовно-ідеологічного впливу Росії»¹⁰¹. Вони вважають, що автокефалію українського православ'я необхідно сприймати як «органічне доповнення політичної незалежності України, як чинник по зміцненню національної безпеки в її гуманітарному вимірі»¹⁰². Безперечно, один із ключових напрямів в діяльності Української Помісної Православної Церкви полягає в тому, щоби сприяти становленню сучасної національної ідентичності, формуванню тієї світоглядної матриці, котра визначатиме візію майбутнього поступу країни¹⁰³.

Яка ж роль УПЦ МП в умовах російсько-української війни? На думку К. Говоруна «з грудня 2018 року, моменту проведення Об'єднавчого собору, де було проголошено створення ПЦУ, в середовищі УПЦ МП почалися процеси спочатку капсуляції, а потім саморуйнування. Категорично не сприйнявши ПЦУ, УПЦ МП (найбільша за кількістю парафій в Україні) проголосила себе чи не єдиним/головним «оплотом світового православ'я», яке оточили вороги, а головні з них – греки. На чолі з Патріархом Варфоломієм»¹⁰⁴. Сьогодні значна частина громадян України виступають за заборону УПЦ МП у нашій державі.

Додамо, що на тимчасово окупованих територіях України Російська Федерація переслідує духовенство УПЦ КП (згодом – ПЦУ), УГКЦ, віруючих-мусульман. Центральні органи влади України повідомляють, що «такий розвиток подій по відношенню до релігійної громади Української православної церкви (ПЦУ) є абсолютно прогнозованим, оскільки систематичний тиск та переслідування триває з перших днів окупації Кримського півострову РФ. До 2014 року в Кримській єпархії УПЦ КП було 46 приходів, 3 православні братства, 1 місія та 1 чоловічий монастир. За 5 років існування в окупації Церква залишилась з 9-ма парафіями та 4-ма священнослужителями. Українська церква

¹⁰¹ Томос про автокефалію українського православ'я: значення і виклики. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/tomos-pro-avtokefaliyu-ukrainskogo-pravoslavya-znachennya-i>

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Кирило Говорун: «Єдиний шлях для УПЦ МП - приєднатися до ПЦУ. Питання лише в тому, яким чином - “вроздріб” чи “гуртом”». URL: https://lb.ua/society/2022/03/30/511613_kirilo_govorun_iediniy_shlyah_upts.html

на Кримському півострові була і залишається під постійним контролем та тиском...»¹⁰⁵.

Загалом, на початку 2021 рр. в Україні діяло 37 049 релігійних організацій (на 253 одиниці більше, ніж у 2020). Майже 97 % наявних конфесійних структур належить до християнської традиції. Православ'я залишається найчисельнішим напрямом християнства в Україні¹⁰⁶. За статистичними даними, близько 54 % складових релігійної мережі – це об'єднання кількох православних юрисдикцій. Найбільші з них дві – Православна церква України (нараховує 7188 осередків) та Українська православна церква Московського патріархату (має 12 406 осередків). УПЦ МП поступається перед ПЦУ за кількістю вірян. Зокрема, результати всеукраїнського опитування громадської думки, проведеного у червні 2021 року Київським міжнародним інститутом соціології, свідчать, що 58 % респондентів ідентифікують себе з ПЦУ, тоді як з УПЦ (МП) тільки 25 %.

ВИСНОВКИ

Ретроспективний аналіз державно-церковних відносин останніх трьох десятиліть показує особливості їх трансформації в останні роки існування СРСР та в період незалежності Української держави. Радянська модель взаємин держави та церкви (законодавче закріплення принципу відокремлення церкви від держави, сприйняття релігії та церкви як політичного супротивника, атеїзм, беззаконня / насильство, формальне декларування свободи совісті тощо) вибудовувалася державно-партійними органами влади виходячи з ідеологічної платформи КПРС та суспільно-політичних реалій.

Можна погодитися із В. Климовим, який відзначав, що у період незалежності в українському суспільстві сформувалася така модель державно-церковних відносин, яка «гарантує широку свободу буття

¹⁰⁵ Україна та США засудили захоплення, руйнування та грабунок собору ПЦУ в Криму. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ukrayina-ta-ssha-zasudili-zahoplennya-ruynuvannya-ta-grabunok-soboru-pcu-v-krimu-1384548.html>

¹⁰⁶ Токман В. Релігійно-церковна динаміка в Україні: особливості 2021 р. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-11/religiina-dynamika_01112021.pdf

релігії»¹⁰⁷. Характерними ознаками цієї демократичної моделі стали: конституційне закріплення відокремлення церкви від держави і школи від церкви, що формує світський характер їхньої діяльності; рівність усіх релігійних організацій, віросповідань перед законом, невизнання державою жодної релігії як обов'язкової; невтручання держави в діяльність релігійних організацій; захист державою прав і законних інтересів релігійних співтовариств тощо. Російсько-українська війна стала одним із чинників, який змусив суспільство переоцінити значення церкви у процесі національно-патріотичного освідомлення народу (з відповідним віддзеркаленням у політичній площині).

АНОТАЦІЯ

Розглянуто державно-церковні відносини в Україні від часу розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік до початку активної фази збройної агресії Російської Федерації. Відзначено, що радянські державно-партійні органи влади встановили тотальний контроль над церковно-релігійними процесами в Українській РСР, а реальні зміни у цій сфері відбулися тільки після початку масового руху за легалізацію Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Констатовано, що Закон «Про свободу совісті і релігійні організації» (1991 р.) став наріжним каменем для формування законодавчої бази державно-церковних відносин. Зазначено, що взаємини державних органів влади і конфесій вибудовуються навколо фундаментальних таких принципів, як: свобода совісті; відокремленість церкви від держави; незалежність школи від церкви; захист прав і рівність громадян незалежно від їх ставлення до релігії; вільна пропаганда релігії та наукових знань тощо. Ретроспективно схарактеризовано особливості державно-конфесійних взаємин у роки російсько-української війни. Доведено, що Революція гідності, Російська збройна агресія 2014 р. стали визначальними чинниками подальшої трансформації державно-церковних відносин в Україні. Розглянуто значення Томосу

¹⁰⁷ Климів О. Основні тенденції сучасної трансформації правових засад вітчизняного законодавства стосовно свободи совісті та релігійних організацій як відображення нового місця релігії та церкви в українському соціумі. *Релігійна свобода. Свобода релігії і національна ідентичність; світовий досвід та українські проблеми : науковий щорічник*. К. : НПУ, 2002. С. 15–22.

у консолідаційних процесах в українському православ'ї. Наголошено на необхідності дотримання принципу невтручання держави у діяльність релігійних організацій.

Література

1. Барчук Г. Конституційне право людини і громадянина на свободу світогляду та віросповідання. URL: http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2002_2/barshyk.htm
2. Білоус О. Етноконфесійна політика в Україні в 90-х рр. XX ст.: регіональні особливості і закономірності. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/bilous_etnokonfesiina.pdf
3. Бокоч В. Президент України Л. Кравчук: формування та реалізація державної релігійної політики. URL: <http://www.regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/20/16.pdf>
4. Бокоч В. Президент України Л. Кравчук: формування та реалізація державної релігійної політики. URL: <http://www.regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/20/16.pdf>
5. Бокоч В. Президент України Л. Кучма: особливості релігійної політики. URL: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/21/6.pdf>
6. Бондаренко В. Міжконфесійний конфлікт на Україні: витоки, стан, шляхи подолання. *Людина і світ*. 1991. № 3. С. 6–8.
7. В Україні з'явилася своя церква. У Росії це назвали «розколом православ'я». URL: https://gazeta.ua/articles/history/_v-ukrayini-zyavilasya-svoya-cerkva-u-rosiyi-ce-nazvali-rozkolom-pravoslavyya/1063448
8. Васін М. Сучасна державно-церковна взаємодія в Україні: переосмислення конституційних засад. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/download/59/57>
9. Віддати не можна утримувати». Де поставить крапку українська влада у справі повернення церковного майна. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/966138.html>
10. Владиченко Л. Релігійна мережа України: аналіз динаміки станом на початок 2016 року. URL: https://risu.ua/religiyna-merezhaukrajini-analiz-dinamiki-stanom-na-pochatok-2016-roku_n79100
11. Войналович В. Радянська політична модель державно-церковних відносин: наслідки для України. URL:

https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/02/voinalovych_radianska.pdf

12. Гель І. «У людей був такий ентузіазм і завзяття, що влада почала боятися»: хроніка буремних літ. *Катакомбна церква*. Львів, 2009. С. 82–85.

13. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. П-1, оп. 36, спр. 46.

14. Дудка Л. Церква як соціальний інститут: досвід і виклики в контексті становлення громадянського суспільства <http://vmv.kyumu.edu.ua/series/vipusk15/11.pdf>

15. Єрмакова Г. Особливості радянської моделі державно-церковних і правових відносин. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/evre_2014_9_5.pdf

16. Єрмакова Г. Трансформаційні прояви взаємозв'язку «політика – релігія – право» в історії України. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/1/34.pdf>

17. Життя після об'єднавчого собору: як в Україні розбудовуватимуть нову церкву. URL: <https://www.dw.com/uk/>

18. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

19. Заява Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР. *Людина і світ*. 1990. № 1. С. 8–9.

20. Звернення учасників АТО щодо діяльності церков Московського Патріархату. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2383398-zvernenna-ucasnikiv-ato-sodo-dialnosti-cerkov-moskovskogo-patriarhatu.html>

21. Зустрічі представників святої столиці та української католицької церкви. *Визвольний шлях*. 1990. № 6. С. 712 – 714.

22. Інтерв'ю з о. Миколою Костюком від 12.02.1993 р., м. Стрий. Інтерв'юер: Гудзяк Б. Архів Інституту історії церкви (далі – АІЩ), П -1-1-358. 12 с.

23. Інтерв'ю з о. Михайлом Гаврилівим від 05.1988 р., м. Київ. Інтерв'юер : Гудзяк Б. АІЩ, П-1-1-902. 56 с.

24. Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти) / Остроухов В. В., Петрик В. М., Присяжнюк М. М. та ін.; за заг. ред. Є. Д. Скулиша. К. : КНТ, 2010. С. 315.

25. Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 7 травня 1998 р. № 290-р. «Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням». URL:<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/290-98>

26. Каменів М. Як Порошенко Константинополь брав: історія томосу для українського православ'я. URL: <https://hromadske.ua/posts/yak-poroshenko-konstantinopol-brav-istoriya-tomосу-dlya-ukrayinskogo-pravoslavya>

27. Кирило Говорун: «Єдиний шлях для УПЦ МП – приєднатися до ПЦУ. Питання лише в тому, яким чином – “вроздріб” чи “гуртом”». URL: https://lb.ua/society/2022/03/30/511613_kirilo_govorun_iediniy_shlyah_upts.html

28. Кисельов О. Між релігією та політикою: роль і місце православних церков на Майдані. URL: <https://uamoderna.com/md/mizh-religieyu-ta-politikoyu-rol-i-misce-pravoslavnix-czerkov-na-majdani>

29. Климов О. Основні тенденції сучасної трансформації правових засад вітчизняного законодавства стосовно свободи совісті та релігійних організацій як відображення нового місця релігії та церкви в українському соціумі. *Релігійна свобода.: Свобода релігії і національна ідентичність; світовий досвід та українські проблеми : науковий щорічник*. К. : НПУ, 2002. С. 15–22.

30. Котенський А. ПЦУ відзначає третю річницю отримання Томосу. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2022/01/06/ptsu-vidznachaie-tretiu-richnytsiu-otrymannia-tomосу>

31. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ : Плай, 2004. 462 с.

32. Музиченко Г. Державна політика України у сфері суспільно-релігійних відносин <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/download/746/757>

33. Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. 262 с.

34. Онищук С. Участь церков в політичних процесах як чинник державотворення сучасної України. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=765>

35. Отримання Томосу можна порівняти з Актом проголошення незалежності України – Епіфаній. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2850528-otrimanna-tomosu-mozna-porivnati-z-aktom-progolosenna-nezaleznosti-ukraini-epifanij.html>

36. Палінчак М., Лешанич М. Мережа релігійних організацій в Україні: стан та перспективи розвитку. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/3211/>

37. Патріарх РПЦ Кіріл назвав проведення АТО «наступом уніатів на православних». URL: <https://zaxid.net/news/>

38. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.

39. Порошенко: єдина помісна церква – питання не релігії, а геополітики. URL: https://lb.ua/news/2018/04/19/395638_poroshenko_edinaya_pomestnaya_tserkov.html

40. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про перелік пам'яток архітектури, які не підлягають переданню у постійне користування релігійним організаціям» від 5 квітня 1991 р. *Людина і світ*. 1997. № 11–12. С. 31.

41. Про порушення при реалізації Ухвали обласної Ради народних депутатів від 04.05. 90 року «Про релігійні конфесії на Львівщині». Ухвала президії Львівської обласної Ради. *За вільну Україну*. 1990. 26 грудня. С. 2.

42. Про свободу совісті і релігійні організації. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки. *Молода Галичина*. 1991. 6 червня. С. 2.

43. Решетніков Ю. Державно-конфесійні відносини: пріоритети визначено. URL: https://risu.ua/derzhavno-konfesiyni-vidnosini-prioriteti-viznachenno_p7290

44. Розпорядження Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна». Електронний ресурс. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/94>

45. Слово Блаженішого патріарха Мирослава Івана з нагоди відкриття шостого звичайного синоду єпископів помісної Укцеркви в Римі 24 вересня 1989 р. *Визвольний шлях*. 1990. № 1. С. 18.

46. Суспільно-політичний конфлікт – загроза цілісності України та українського суспільства. URL: https://www.razumkov.org.ua/upload/2014_Khyga_Religiya_5nnn_site.pdf

47. Токман В. Релігійно-церковна динаміка в Україні: особливості 2021 р. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-11/religiina-dynamika_01112021.pdf

48. Томос очима BBC: як українська церква йшла до автокефалії. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50924608>

49. Томос про автокефалію українського православ'я: значення і виклики. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/tomos-pro-avtokefaliyu-ukrainskogo-pravoslavya-znachennya-i-vikliki>

50. Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна». Електронний ресурс. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/125/92>

51. Україна та США засудили захоплення, руйнування та грабунок собору ПЦУ в Криму. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ukrayina-ta-ssha-zasudili-zahoplennya-ruynuvannya-ta-grabunok-soboru-pcu-v-krimu-1384548.html>

52. Ухвала Президії Львівської Обласної Ради. *За вільну Україну*. 1990. 14 липня. С. 1.

53. Ферт А. Церковна незалежність як історична справедливість: історичні наративи навколо боротьби за Томос. URL: <https://uamoderna.com/shafka-dok/czerkovna-nezalezhnist-yak-istorichna-spravedlivist-istorichni-narativi-navkolo-borotbi-za-tomos>

54. Ферт А. Церковна незалежність як історична справедливість: історичні наративи навколо боротьби за Томос. URL: <https://uamoderna.com/shafka-dok/czerkovna-nezalezhnist-yak-istorichna-spravedlivist-istorichni-narativi-navkolo-borotbi-za-tomos>

55. Филипович Л. Державно-конфесійні і міжконфесійні відносини: від демократизації до тоталітаризації суспільства. URL: https://risu.ua/derzhavno-konfesiyni-i-mizhkonfesiyni-vidnosini-vid-demokratizaciji-do-totalitarizaciji-suspilstva_n43818

56. Филипович Л. Державно-конфесійні і міжконфесійні відносини: від демократизації до тоталітаризації суспільства. URL: https://risu.ua/derzhavno-konfesiyni-i-mizhkonfesiyni-vidnosini-vid-demokratizaciji-do-totalitarizaciji-suspilstva_n43818

57. Хоменко С., Червоненко В. Об'єднавчий собор Української церкви: як все відбувалося. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-46583417>

58. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 32, спр. 2555.

59. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2659.

60. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2751.
61. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2922.
62. Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1. С. 63 – 65.
63. Чорновіл В. Ідея єдності для мене абсолютна. *Людина і світ*. 1991. № 2. С. 9–13.
64. Шаправський С. Моделі державно-церковних відносин: європейський контекст. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/3954/1/18.pdf>
65. Янукович: ми не допустимо використання церков політиками. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25057939.html>

Information about the authors:

Soliar Ihor Yaroslavovych,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Director

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National

Academy of Sciences of Ukraine

4, Kozelnytska str., Lviv, 79026, Ukraine

Krasivskyy Orest Yakubovych,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Head of the Department of Public Policy and Governance

Lviv Polytechnic National University

12, Stepan Bandera Str., Lviv, 79000, Ukraine